

УДК 94 (477.54) «18/191»

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476183>**І. Г. Мухіна***кандидат історичних наук, доцент
Харківського інституту фінансів УДУФМТ*

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ХАРКІВЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

У статті розкривається специфіка міграційних процесів, що мали місце на Харківщині на початку ХХ століття і обумовили її розвиток протягом тривалого часу. Проаналізовано етнічний склад населення, що прибувало до регіону, його рід занять та участь у економічному й торгівельному розвитку Харкова й області. З'ясовано, що переселенці різної етнічної ознаки та віросповідання були залучені до розвитку промислових підприємств, торгових, ремісничих та переробних закладів. Вони або самостійно відкривали власні заклади, або працювали на них у якості кваліфікованої робочої сили.

Проаналізовано особливості й наслідки міграційного руху напередодні та під час Першої світової війни, виявлено кількість і національну ознаку біженців, що прибували до регіону для постійного або тимчасового перебування, їхній рід занять, міста та області з яких прибували біженці тощо. Розкрито роль Харкова як потужного економічного і торгового центру Російської імперії, який динамічно розвивався за рахунок масштабних міграційних процесів, виявлено економічні й соціальні наслідки міграційних рухів на початку ХХ століття.

Ключові слова: міграційні процеси, переселенці, біженці, етнічний склад, віросповідання, Харків, Харківська губернія, Перша світова війна

В статье раскрывается специфика миграционных процессов, которые имели место на Харьковщине в начале ХХ столетия и обуславливали ее развитие в течение продолжительного времени. Проанализирован этнический состав населения, который прибывал в регион, его род занятий и участие в экономическом и торговом развитии Харькова и области, а также выявлено, что переселенцы разной этнической принадлежности и вероисповедания были привлечены к развитию промышленных предприятий, торговых, ремесленных и перерабатывающих предприятий. Они или самостоятельно открывали свои заведения или работали в них в качестве квалифицированной рабочей силы.

Проанализированы особенности и последствия миграционного движения накануне и в период Первой мировой войны, установлено количество и национальная принадлежность беженцев, которые прибывали в регион для постоянного или временного пребывания, их род занятий, города и области из которых они прибывали и так далее. Раскрыта роль Харькова как мощного экономического и торгового центра Российской империи, который динамично развивался за счет масштабных миграционных процессов, выявлены экономические и социальные последствия миграционных движений в начале ХХ столетия.

Ключевые слова: миграционные процессы, переселенцы, беженцы, этнический состав, вероисповедание, Харьков, Харьковская губерния, Первая мировая война.

The article revealed to specifics of the migration processes that took place in Kharkov in the early twentieth century and for a long time. The ethnic composition of the population, who arrived in the region, its occupation and participation in the economic and trade development of the Kharkov region are analyzed.

It was found that immigrants of different ethnicity and confession were involved in the development of industry, trade, handicraft and processing enterprises. They opened their own or institution or worked in them as a skilled workforce.

Analyzes the features and effects of migratory movements before and during the First World War, are defined the number and nationality of the refugees who came to the region for permanent or temporary residence, their occupation, the city and the region from which they came, and so on. Reveals the role of Kharkov as strong economic and trade center of the Russian Empire, which has developed rapidly due to large-scale migration, are revealed are economic and social impact of migration movements in the early twentieth century.

When using archival sources and historical materials, the author studied the number of different ethnic groups, who arrived in Kharkiv and Kharkiv region before World War. Analyzed occupation and types of crafts of ethnic groups who settled in the Kharkov province. The role of ethnic minorities in trade and industry are identified.

Using historical data, the author analyzes the dynamics of the stay of refugees in all settlements of the region and its ethnic composition. The number of refugees at the end of 1915 reached 116 thousand 794 people who came from Poland, the Baltic States, Galicia, Transcarpathia other places.

It was found that at the beginning of 1917 by refugees who settled in Kharkov province, the number of ethnic minorities increased by 15% and reached 26% of the total population. Thus, the migration processes in the First World War greatly influenced the ethnic composition of the population and the economic life of the region.

Keywords: migration, migrants, refugees, ethnicity, religion, Kharkov province, the First World War.

Постановка проблеми. На початку ХХ століття Російська імперія стрімко розвивалася, конкуруючи в багатьох галузях промисловості з провідними країнами світу. Розвиток машинобудування, металургійного виробництва, сільського господарства й переробної промисловості, залізничного сполучення активізував торгівлю, як внутрішню, так і зовнішню. Харківська губернія протягом ХІХ століття здобула значні успіхи в економічному розвитку завдяки притоку великої кількості переселенців, які оселялися в Харкові й повітах губернії. Це були як внутрішні переселенці різних національностей і віросповідання, які приїздили з інших регіонів Російської імперії, так й іноземців, здебільшого європейців, серед яких найбільш численними були німці, поляки, французи, євреї та ін. Тому міграційні процеси суттєво впливали як на економічний, так і соціально-культурний розвиток Харківщини, сприяли становленню краю на початку ХХ століття як одного з провідних економічних, торговельних і культурних центрів Російської імперії. Дослідження міграційних потоків у даному регіоні на початку ХХ століття є досить актуальним, бо саме аналіз цих процесів дозволить об'єктивно проаналізувати їхній вплив на розвиток економіки та соціальної сфери, виявити динаміку їх розгортання у Харкові й губернії напередодні й під час Першої світової війни.

Аналіз джерел і наукових досліджень, які стосуються міграційних процесів на Харківщині свідчить, що в дореволюційну добу однією з фундаментальних

праць про різні сфери життєдіяльності переселенців, що оселились у Харкові є книга Д. І. Багалія і Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования» [1], Ф. О. Рейнгардта про діяльність католиків, які оселилися в Харкові протягом ХІХ століття [2] та ряд інших етнографічних описів. Але ці праці містять аналіз міграційного руху тільки до кінця ХІХ століття, між тим перше десятиліття ХХ століття практично не досліджене. Тому цінним джерелом інформації є Загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. [3], статистичні дані щодо населення, що містяться в Харківських календарях різних років видання, архівні статистичні джерела. У радянський період частково міграційні процеси даного періоду розкриті у роботах Н. Т. Дьяченко [4] та П. І. Нефьодова [5]. Тільки починаючи від 2000-х років ця тема глибоко науково досліджується. Так, у науковій праці І. Г. Мухіної «Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії у ХІХ поч. ХХ ст.» [6] за результатами узагальнення статистичних та архівних даних простежуються міграційні процеси на Харківщині з ХVІІІ до початку ХХ ст., цікава інформація міститься в колективних наукових працях «Харьков многонациональный» [7] та «История міста Харкова ХХ століття» [8]. Але опублікованих наукових праць, які б висвітлювали міграційні процеси та їхній вплив на економічне й політичне життя регіону напередодні та в період Першої світової війни практично відсутні, або ж інформація про них має фрагментарний характер.

Виходячи з цього, авторка ставить перед собою мету – дослідити специфіку міграційних процесів на Харківщині на початку ХХ століття, виявити їхній вплив на соціальний та економічний розвиток регіону, з'ясувати особливості й наслідки міграційного руху напередодні й під час Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. У 1897 році в Російській імперії був здійснений ретельний перепис населення, який дає змогу зафіксувати кількість представників різних національних груп на межі ХІХ–ХХ століть і порівняти її з чисельністю населення в перше десятиліття ХХ століття. Окрім того, статистичні дані, зібрані органами місцевої влади в Харківській губернії на 1910 р., дозволяють побачити динамічне зростання населення майже в 9,4 раза з числа осілих переселенців російського підданства різних національних груп і віросповідання (римо-католики, лютерани, іудеї, мусульмани, караїми, вірмени), що становило 43 892 осіб [2; 3; 9; 11, ф. 180, оп. 1, спр. 33, арк. 36]. У Харкові цей показник склав 11,4 % від усього населення міста. Серед них євреї становили 50,4 %, поляки – 20,3 %, німці – 12 %, цигани – 5,7 %. Без урахування росіян та українців, у Харківській губернії перші місця серед представників національних меншин посіли євреї – 29,9 %, білоруси – 24,3 %, німці – 21,5 %, поляки – 14,4 %. [3, с. 14]. Соціальний стан їх був теж різний. Так, 7 % становили спадкові й особисті дворяни, 14,5 % – купці, 12,4 % – міщани, 0,8 % селяни [3, с. 270–272].

Таким чином, міграційні процеси, які тривали протягом ХІХ ст., на початок ХХ століття привели до формування поліетнічного складу населення Харківської губернії, яке активно діяло в багатьох сферах життєдіяльності регіону. Так, до різних видів торгівлі в губернії були залучені 3694 представників національних меншин, із них 1,5 % поляків, 4 % німців, 17,4 % татар, 22 % євреїв та 56,7 % циган. Питома вага торгівців серед представників національних меншин у губернії склала 8,4 %. У Харкові питома вага торгівців серед представників національних меншин була 14,8 %, причому торгівлю займалися 13,5 % поляків,

12 % німців, 32,3 % євреїв, 26,4 % татар, 2,6 % білорусів [3, с. 14, 188–269]. З-поміж найбільш успішних торгових фірм слід відзначити торгову фірму Ф. Кольберга «Харьковское асфальто-полевое производство Кольберг и Ко», а також «Торговый дом Бенц и братьев Тарнополь»; в Ізюмі до 1915 року діяла торгова фірма німця А. Брандта «Карл Брандт в Изюме» та інші [11, ф. 3, оп. 1, спр. 419, арк.1]. Чималий асортимент товарів мав торговий будинок німця Германа Мейєра на Театральній площі, що спеціалізувався на продажу хірургічних та ортопедичних приладів, а також виготовляв обладнання для лазаретів, що було дуже потрібним під час Першої світової війни [11, ф. 21, оп. 3, спр. 185, арк. 1–4].

Але на міграційні процеси в Харківській губернії впливало й прибуття великої кількості іноземців, які не брали російського підданства, але входили до складу національних меншин, збільшуючи в цілому населення регіону. Переважна більшість із них займалася ремеслом, комерцією та підприємництвом. Так, наприклад, якщо в 1867 р. в губернії мешкали 1266 іноземців, то в 1897 р. їхня кількість збільшилася до 3380 осіб, із них 1865 чол. проживали в Харкові [3, 9, 10]. На 1910 р. в губернії налічувалося вже 4992 іноземців [11, ф. 180, оп. 1, спр. 33, арк. 36]. Таким чином, на протязі п'ятдесяти років чисельність іноземців збільшилася майже у 3,9 раза. Більшість із них були вихідцями з європейських країн. Так, на початок ХХ ст. серед іноземців 47 % складали німці, 16,5 % – австрійці, 11,8 % – турки, 5,8 % – французи, 4,5 % – швейцарці й інші національні групи [3, с. 13].

Початок Першої світової війни дещо зменшив кількість іноземних торговців, їх чисельність постійно коливалася. Відомо, що в 1915 р. у Харкові проживало 3600 іноземців, у наступні роки точних даних про їх кількість, на жаль, не виявлено [8, с. 11]. Серед харківських торгових будинків іноземних підданих були відомі: фірма із продажу спиртних напоїв та тютюну «Лемер і К^о» французької підданої А. Ф. Лемер, торговий будинок бельгійської підданої Арман Кубо, фірма «Рейнська красильня і хімічна

фабрика в Кельні» німця Г. Сімсона, торговий будинок французької підданої П. І. Барнече, фірма «А. Александер» швейцарської підданої А. І. Александер, торговий будинок кондитерської фірми французької підданої «Кондитерська Пок» тощо [11, ф. 84, оп. 1, спр. 720 арк. 1-47, 151–170]. Наведені факти свідчать, що в Харкові утворилася потужна мережа великих торгових товариств, які мали тісні зносини з іншими регіонами Російської імперії та із закордоном. Загалом на 1917 р. у Харкові налічувалося близько п'ятдесяти великих торгових товариств представників національних меншин, із них близько 30 % належали власне іноземцям, переважно німцям, французам та

іншим. Таким чином, торгівля активізувала економічний розвиток даного регіону, поєднуючи сфери виробництва та споживання, створила потужний торговельно-промисловий осередок у Харківській губернії [6, с. 96].

Під час Першої світової війни в Харківську губернію прибула велика кількість біженців різної національної приналежності, віросповідання й підданства. Динаміка зростання населення за рахунок біженців досягла найбільшого розмаху з листопада до кінця грудня 1915 р., коли швидкими темпами кількість біженців зросла з 81 070 до 116 797 осіб [11, ф. 18, оп. 21, спр. 22, арк. 22, 193] (див. табл. 1).

Таблиця 1

Чисельність біженців Харківській губернії на грудень 1915 р. (чол.)

Повіти	26 листопада	4 грудня	24 грудня
Охтирський	5417	5434.	4820
Богодухівський	3120	3242	1940
Валківський	2612	2612	2605
Зміївський	6098	6057	8925
Ізюмський	9629	9661	8337
Куп'янський	3742	3794.	4392
Лебединський	865	887	958
Старобільський	3224	3080	3312
Сумський	7587.	7596	7494
Харківський	13718	13834	19571
Вовчанський	12240	12240	12256
Харків	13199	13199	42150
Всього	81070	81641	116794

Таблицю складено авторкою на підставі: [44, ф. 18, оп. 21, спр. 5, арк. 22, 72, 193].

Дані таблиці 1 свідчать, що найбільша кількість біженців на кінець 1915 р. зосередилася в Харківському повіті та в Харкові. Серед біженців переважали поляки, латиші, литовці, німці, були також євреї та інші національні групи. Так, наприклад, із біженців, які прибули до Харкова в червні 1915 року налічувалося 354 литовці й латиші, 215 поляків, 560 німців, 140 євреїв [11, ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 14]. Кількість біженців фіксувалася здебільшого в посімейних списках, тобто неповнолітні діти не рахувалися. Тому дані, зафіксовані в переписах біженців, мають дещо суб'єктивний і неточний характер, а кількість біженців була набагато більшою. До Харкова прибували великі маси біженців із Польщі та Прибалтики, переважно з Варшавської, Радом-

ської та інших губерній, а також із Галичини, Закарпаття. Їх розміщували як у самому Харкові, так і в повітах губернії. Справами біженців займався створений із вересня 1914 року Комітет для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних лих, який займався реєстрацією та розміщенням біженців. Так, на початок 1917 р. населення Харкова становило 297 тис. осіб, а питома вага представників національних меншин за рахунок біженців у роки війни збільшилася майже на 15 %, сягнувши приблизно 26 % від загальної кількості населення. Якщо напередодні війни в Харківській губернії мешкали 3 180 800 чол. [12, с. 182], із них близько 2 % становили національні меншини, то вже у 1917 р. – унаслідок поповнення населення великою

кількістю прибульців різної національної ознаки – їхня питома вага склала близько 4-

5 % (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Етнічний склад біженців, осілих протягом 1916–1917 рр. у Харківській губернії (чол.)

Національна група	червень 1916 р.	вересень 1916 р.	1917 р. (Харків)
Поляки	2934	23337	14651
Німці	2907	10143	7795
Латиші	558	4644	8365
Литовці	334	257	1163
Євреї	6649	11235	5350
Вірмени	335	335	284
Естонці	53	103	148
Інші нац. групи	14	3359	7244
Всього	13814	53613	45000

Таблицю складено авторкою на підставі: [11, ф. 18, оп. 21, спр. 27, арк. 77; спр. 127, арк. 24, 39; 7, с. 21].

Під час війни в Харківській губернії були розташовані декілька евакуйованих підприємств, робітники яких поповнили склад харківського робітничого класу. Міська влада займалася працевлаштуванням і професійним відбором прибулих біженців різного підданства й національності. У серпні 1914 р. на завод Гельферіх-Саде було відправлено 200 мусульман, які працювали ковалями, слюсарями, теслярами, ливарниками [11, ф. 668, оп. 1, спр. 11, арк. 133, 7–31]. На територію цього заводу був переведений із Риги велосипедний завод Лейтнера, який виготовляв велосипеди для армії [7, с. 32]. Протягом 1915–1916 рр. на харківських заводах були працевлаштовані 20 турецьких підданих і 91 осіб австрійських і німецьких підданих, половину з яких склали поляки [11, ф. 52, оп. 1, спр. 573, арк. 133, 7–16].

Влітку 1915 р. біля Миколаївської лікарні були розташовані цехи Ризького електромеханічного заводу ВЕК (Загальна електрична компанія), на якому працювали 3 тис. осіб. Інженерно-технічний склад заводу був переважно німецький, майже всі майстри та їхні помічники були німцями, серед робітників було багато латишів і німців [4, с. 234]. Протягом 1915 р. до Харкова прибули евакуйовані з Прибалтики ризька фабрика «Фрейман і Гольштейн» та Балтійська заготівельна фабрика «Брати Корман», яка перетворилася у взуттєву фабрику «Корона». Ця фабрика стала однією з найбільших у Харкові, у 1917 р. на ній працювали 250 осіб [7, с. 32]. Із Варшави був переве-

дений машинобудівний завод голландців Герлях й Пульст.

Звичайно, переміщення евакуйованих підприємств до Харкова значно збільшило чисельний і національний склад робітників Харкова, але створило великі соціальні проблеми (проживання, працевлаштування, харчування тощо). Так, на 1917 р. у місті за рахунок прибулих працювало близько 40 тис. робітників, більшість яких зосередилася на найбільших підприємствах: паровозобудівному заводі, заводі Гельферіх-Саде і ВЕК [5, с. 25]. У цей час у Харкові також працює компанія швейних машин «Зінгер» Московського акціонерного товариства на чолі з Я. Я. Гентшелем, завідувачами харківськими депо на цьому підприємстві були переважно німці. Підприємство швидко розширювало виробництво й у 1915 р. випустило продукції на суму 11 802 крб., у 1916 р. – на 30 917 крб. Загальний прибуток від продажу машин постійно збільшувався, так у 1915 р. він становив 67 996 крб., а в 1916 р. – 111 803 крб. Міська влада також опікувалася й дітьми переселенців. Загалом на 1917 р. у Харкові міськими органами управління було створено 12 польських, 2 литовських, 11 латишських, 13 німецьких 5 єврейських національних класів [7, с. 66]. У цих класах навчалися 2253 дітей неправославного віросповідання (всього 2468 осіб) [11, ф. 239, оп. 1, спр. 12, арк. 5–24]. На початок Першої світової війни найбільші підприємства Харкова, засновані представниками національних меншин, виробляли продукцію на суму

приблизно 12 361 603 крб., що становило 50 % загальної суми прибутків від виробництва усіх харківських підприємств. Без урахування малих переробних підприємств на найбільших підприємствах, заснованих іноземцями та представниками національних меншин, працювали приблизно 12 тис. осіб, тобто майже 30 % від загальної чисельності харківських робітників [6, с. 86].

Висновки. Таким чином, міграційні процеси, що мали місце протягом ХІХ та на початку ХХ століття на Харківщині сприяли економічному й соціально-культурному розвитку регіону, прискорювали бурхливий розвиток підприємств, торговельних закладів, сфери послуг і транспорту. Усі мігранти різної національної ознаки та віросповідання були налаштовані працювати й реалізовувати свої здібності, покращуючи як власний добробут, так і добробут усього

краю. Статистичні архівні дані дозволили відзначити активну участь переселенців практично в усіх галузях господарства. Завдяки цьому Харків на початок ХХ століття став потужним економічним центром, який приваблював не тільки внутрішніх переселенців, але й іноземних підприємців, купців, торговців тощо. Під час Першої світової війни Харківщина стала одним із важливих центрів для розташування тисяч біженців із різних міст, які тікали від війни або евакуювалися разом із підприємствами. Ці процеси також зумовили появу нових підприємств, нових мешканців міста й губернії, збільшення кількості робітників на підприємствах тощо. Звичайно, наступні революційні процеси теж суттєво вплинуть на міграційні процеси й економічний розвиток Харківщини, але це є предметом подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. *История города Харькова за 250 лет его существования. 1655-1905 / Д.И. Багалеї, Д.П. Миллер.* – Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберга и С-вья, 1912. – Т. 2. – 973 с.

2. Рейнгардт Ф.О. *Римско-католическая церковь в Харькове //*

Харьковский сборник на 1887 г. / Под ред. П.С. Ефименко. – Харьков: Изд-во Хар. губ. стат. ком-та, 1887. – Вып. 1. – С. 260–261.

3. *Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого.* – СПб.: Изд. центр. стат. ком-та Мин-ва внутр. Дел, 1904. – Т. 47: Харьковская губерния. – 256 с.

4. Дьяченко Н. Т. *Улицы и площади Харькова: из истории города / Н. Т. Дьяченко.* – Харьков: Прапор, 1966. – 279 с.

5. *Харків в цифрах і фактах. Довідник / За ред. П. І. Нефьодова.* – Харків: Прапор, 1967. – 199 с.

6. Мухіна І. Г. *Участь національних меншин у сусільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (ХІХ - початок ХХ ст.):*

Дис...канд.іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2006. – 204 с.

7. *Харьков многонациональный / В. М. Духопельников, И. Г. Мухина, Ю. П. Беликов др.* – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – 256 с.

8. *История міста Харкова ХХ століття / За ред. О. Н. Ярмиш, С. І. Посохова.* – Харків: Фоліо, 2000. – 685 с.

9. *Харьковский календарь на 1869 год, месяце-слов, адресная и справочная книга. Год первый / Под. ред. А. Подвысоцкого.* – Харьков: Тип. Счасни, 1868. – 311 с.

10. *Харьковский календарь на 1880 год. Год восьмой.* – Харьков: Изд-во Хар. губ. стат. ком-та, 1879. – 396 с.

11. *Державний архів Харківської області (ДАХО).*

12. *Харьковский календарь на 1912 г. Год сороковой.* – Харьков: Изд-во Хар. губ. стат. комитета, 1913. – 428 с.

MIGRATION PROCESSES IN THE KHARKIV REGION BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR: ECONOMIC AND SOCIAL IMPACTS

REFERENCES

1. Bagalej D.I., Miller D.P. *Istorija goroda Har'kova za 250 let ego sushhestvovanija. 1655-1905 / D.I. Bagalej, D.P. Miller.* – Har'kov: Tip. i litogr. M. Zil'berberga i S-v'ja, 1912. – Т. 2. – 973 с.

2. Rejnrgardt F.O. *Rimsko-katolicheskaja cerkov' v Har'kove // Har'kovskij sbornik na 1887 g. / Pod red. P.S. Efimenko.* – Har'kov: Izd-vo Har. губ. stat. kom-та, 1887. – Вып. 1. – С. 260–261.

3. *Vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii, 1897 g. / Pod red. N.A. Trojnickogo.* – SPb.: Izd.

centr. stat. kom-та Min-va vnutr. Del, 1904. – Т.47: Har'kovskaja gubernija. – 256 с.

4. D'jachenko N.T. *Ulicy i ploshhadi Har'kova: iz istorii goroda / N.T. D'jachenko.* – Har'kov: Prapor, 1966. – 279 с.

5. *Harkiv v cifrah i faktah. Dovidnik / Za red. P.I. Nef'odova.* – Harkiv: Prapor, 1967. – 199 с.

6. *Muhina I.G. Uchast' nacional'nih menshin u suspil'no-politichnomu ta ekonomichnomu zhitti Harkivs'koї gubernii (HIIH - pochatok HH st.): Dis...kand.ist. nauk: 07.00.01.* – Harkiv, 2006. – 204 с.

7. *Har'kov mnogonacional'nyj* / V.M. Duhopel'nikov, I.G. Muhina, Ju.P. Belikov dr. – Har'kov: Vostochno-regional'nyj centr gumanitarno-obrazovatel'nyh iniciativ, 2004. – 256 s.

8. *Istorija mista Harkova HH stolittja* / Za red. O.N. Jarmish, S.I. Posohova. – Harkiv: Folio, 2000. – 685 s.

9. *Har'kovskij kalendar' na 1869 god, mesjaceslov,*

adresnaja i spravocnaja kniga. God pervyj / Pod. red. A. Podvysockogo. – Har'kov: Tip. Schasni, 1868. – 311 s.

10. *Har'kovskij kalendar' na 1880 god. God vos'moj.* – Har'kov: Izd-vo Har. gub. stat. kom-ta, 1879. – 396 s.

11. *Derzhavnij arhiv Harkivs'koï oblasti (DAHO).*

12. *Har'kovskij kalendar' na 1912 g. God sorokovoj.* – Har'kov: Izd-vo Har. gub. stat. komiteta, 1913. – 428 s.